[गुणानां द्रव्यातिरिक्तत्वसमर्थनम्]

8. एकार्थप्रत्यभिज्ञा भवति दृढतरा दर्शनस्पर्शनाभ्यां संघातादेरयोगादवगमयति सा वस्तु रूपादितोऽन्यत्।

वस्तुतस्तु—'विलक्षणसत्त्ववत्त्वम्' लक्षणमिति कथनमेव वरम्। नित्यविभूतिगतं सत्त्वं हि प्रकृतिगतसत्त्वापेक्षयात्यन्तविलक्षणम्। प्रकृतिर्हि जडा। तद्गतं सत्त्वमपि जडरूपमेव। नित्यविभूतिस्तु अजडा, स्वप्रकाशा। रजस्तमस्समानाधिकरणसत्त्वाद्विलक्षणमेव तदसमानाधिकरणं शुद्धसत्त्वम्। अतः विलक्षणसत्त्ववत्त्वमेव लघुलक्षणं वक्तुं शक्यम्। अधिकं नायकसरे। एवमन्यदपि ज्ञेयम्॥

ननु उक्तलक्षणेषु लेशतो गौरवसत्त्वेऽप्यतिव्याप्त्यादिदोषाणामभावात् लक्षणस्य लक्षणान्तरादूषकत्वन्यायेनोक्तेषु दोषः कः? इति चेत्; लक्षणस्येतरव्यावृत्त्यर्थतया लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपक्षे व्यतिरेकव्याप्तिग्रहणासम्भवात्। अतः कथमुक्तानि लक्षणानि समर्थनीयानीत्यत्रोक्तम्—**संग्रहादिति**। अयं भावः—व्यवहारस्यापि लक्षणप्रयोजकत्वात्, यादृशरीत्या निर्वचने वस्तुस्वरूपपरिचयो भवेत् तादृशरीतेरेवादर्तव्यत्वेन, गुरुरूपस्यापि लक्षणत्वानपायादित्यादिविषयाणामपि वक्तव्यत्वदृष्ट्या **संग्रहात्** इत्युक्तम्। विस्तरस्तु अन्यत्र द्रष्टव्य इति भावः॥ ७॥

विभक्तानां द्रव्याणां लक्षणकथनानन्तरं क्रमशः परीक्षां प्रारिप्सुः, आदौ द्रव्याद्रव्यविभागस्यैवाप्रामाणिकतां वदतां बौद्धानां मतं निराकरोति—**एकार्थेत्यादिना**। बौद्धाः खलु वैभाषिकसौत्रान्तिकयोगाचारमाध्यमिकभेदेन चतुर्विधाः। वैभाषिकाः जगत्सत्यतावादिनः। जगतः प्रत्यक्षत्वम्, क्षणिकत्वं चैतत्सम्मतम्। सौत्रान्तिकानामप्येतत्समानम्, किन्तु जगतोऽनुमेयत्वमिति विशेषः। उभयोरपि क्षणिकविज्ञानसन्ततिरूपः आन्तरः पदार्थोऽपि सम्मतः। आन्तरक्षणिकविज्ञानसन्ततिरेकैव सत्या, बाह्यं तु सर्वं मिथ्येति योगाचाराः। माध्यमिकास्तु सर्वशून्यवादिनः। तत्र प्रकृते, वैभाषिकाः वदन्ति—गन्धरसरूपस्पर्शस्वभावाः चतुर्विधाः परमाणव एव जगन्मूलभूताः। गन्धरसरूपस्पर्शस्वभावा पृथिवी, रसरूपस्पर्शस्वभावं जलम्, रूपस्पर्शस्वभावं तेजः, स्पर्शमात्रस्वभावो वायुः। आकाशस्तु पदार्थो नास्त्येव। गुणगुणिनोः 'सहोपलम्भनियमादभेदः' इति न्यायेन पृथगनुपलम्भात् गन्धाद्यात्मका एव ते, न तु गन्धाद्याश्रयाः। अधिकं तु तत्तदवसरे भविष्यति। ततश्च द्रव्यम्, अद्रव्यमिति विभाग एवानुपपन्न इति। तत्रोत्तरम्—**एकार्थप्रत्यभिज्ञेत्यादि**। **दर्शनस्पर्शनाभ्यां**=चक्षुरिन्द्रियत्वगिन्द्रियाभ्यां **दृढतरा**=अपलपितुमशक्या **एकार्थप्रत्यभिज्ञा**=एकपदार्थविषयिणी प्रत्यभिज्ञा **भवति** सर्वेषाम्। **सा**=प्रत्यभिज्ञा **सङ्घातादेः**=समुदायभावादेः तन्मते **अयोगात्** असम्भवात् **वस्तु**=घटादिद्रव्यं **रूपादितः** गुणेभ्यः **अन्यत्**=भिन्नम् **अवगमयति**=प्रकटयति इति योजना॥

अयं भावः—दीपाद्यालोके घटादिकं चक्षुषा पश्यतामेव सताम्, अकस्माद्दीपादिनाशे तदेव घटादिकं त्वचा स्पृशताम् 'अनुपदं चक्षुषा दृष्टमेव घटं हस्तेन स्पृशामि' इत्यनुभवः सर्वेषामपि भवति। अनेन चक्षुरिन्द्रियत्वगिन्द्रिययोः उभयोरपि गोचरः कश्चन पदार्थः अनुभवेन सिद्धः अङ्गीकार्यः। चक्षुरिन्द्रियं हि रूपं गृह्णाति, न तु स्पर्शम्। त्वगिन्द्रियं हि स्पर्शं गृह्णाति, न तु रूपम्। 'दृष्टमेव स्पृशामि' इति

प्रत्यभिज्ञारूपः प्रत्ययस्तु उभयेन्द्रियग्राह्यं किञ्चिदस्तीति बोधयति । रूपं वा, स्पर्शो वा नोभयेन्द्रियग्राह्यः; अतः रूपस्पर्शयोराश्रयभूतः कश्चिदतिरिक्तः पदार्थः इन्द्रियद्वयग्राह्यः अङ्गीकरणीयः । स एव द्रव्यमित्युच्यते । अतश्च इन्द्रियद्वयग्राह्यं द्रव्यम्, रूपं स्पर्शश्चेति एकैकेन्द्रियग्राह्यो गुण इति द्रव्याद्रव्यविभागः दुरपह्नवः ॥

ननु वस्तूनां सर्वेषामपि क्षणिकत्वात्, आलोके दृष्टः पदार्थः अन्यः, अन्धकारे स्पृष्टश्च पदार्थः अन्य एवेति 'दृष्टमेव स्पृशामि' इति प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरेवेति तेन न कस्यचिद्वस्तुनः सिद्धिः संभवतीति चेत्, तत्रोक्तं—**दृढतरा** इति । एकस्य ज्ञानस्य भ्रान्तित्वं हि, अनन्तरकाले बाधकप्रत्ययदर्शनेन वक्तव्यम् । यथा शुक्तिं दृष्ट्वा रजतमिति भ्रान्तौ जातायाम्, अनन्तरं 'नेदं रजतम्' इति बाधकप्रत्ययः दृश्यते । नैवमत्रानन्तरकाले कदाचित् कस्यचित् 'दृष्टमेव मया न स्पृश्यते' इति बाधकप्रत्ययो दृश्यते । अतः सा प्रतीतिः **दृढतरा**=अपलपितुमशक्या, न भ्रान्तिः । अनन्तरकाले बाधकप्रत्ययाभावेऽपि, प्रतीतेः भ्रान्तित्वे घटादीनामपि, मिथ्यात्वं स्यात् । वैभाषिकसौत्रान्तिकौ जगत्सत्यत्ववादिनौ । अतो नेष्टापत्तिसंभवः । न च बाधकप्रत्ययाभावेऽपि, कारणदोषवशात् जातं ज्ञानं भ्रान्तिरेव भवति । यथा कामिलादोषवशात् 'पीतः शङ्खः' इति ज्ञानजननानन्तरं 'शङ्खः न पीतः' इति बाधकज्ञानस्य न हि संभवः । तद्वदत्रापि स्यादिति चेत्, न ह्यत्र तथा दोषवशादिदं 'दृष्टमेव स्पृशामि' इति ज्ञानं जातम् । तथा कस्यापि कदापि तथा अनुभवाभावात् । अतश्च कारणदोषबाधकप्रत्यययोरभावात् इयं प्रत्यभिज्ञा न भ्रान्तिरितीदमपि **दृढतरा** इत्यनेनोक्तम् ॥

यद्यपि 'पीतःशङ्खः' इतिभ्रमस्थले 'शङ्खो न पीतः' इति बाधकज्ञानं पूर्वमेव वर्तते । अथापि दोषवशादेव 'पीतश्शङ्खः' इति प्रत्ययो भवति । अत एव किल प्रतिबध्यज्ञानं दोषविशेषाजन्यमिच्छन्ति विपश्चितः । अत एव 'एकश्चन्द्रः' इतिबाधकनिश्चये सत्यपि, अङ्गुल्यवष्टंभादिदोषेण 'द्वौ चन्द्रौ' इति प्रत्यक्षं वर्णयन्ति । अतो बाधकप्रत्ययाभावेऽपि, कारणदोषस्याप्यत्राभावात्, लौकिकबुद्धयः न भ्रमाः । ननु च 'प्रत्ययः सर्वोऽपि मिथ्या, प्रत्ययत्वात्, स्वाप्नप्रत्ययवत्' इत्याद्यनुमानानि तेऽवतारयन्त्येव किल! जानामि बृहस्पते! परिशीलयामस्सर्वं तत्तत्प्रकरणे । प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमुत्तरत्र विस्तरेण (श्लोकः.26) स्थापयिष्यते ॥

ननु रूपस्य स्पर्शस्य वा प्रत्येकं एकैकेन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि उभयोर्मेलनदशायां द्वयमपि द्वीन्द्रियग्राह्यं भवतु, प्रत्येकमसतो रक्तरूपविशेषस्य सुधाहरिद्रयोर्मिश्रणे दर्शनादित्यत्रोक्तम्—**संघातादेरयोगादिति । अयं भावः**—'मिश्रणे' इत्यस्य कोऽर्थः? तत्तु वस्तुस्थैर्यवाद एव संभवेत् । वस्तूनां क्षणिकत्वे हि प्रत्येकं स्थितमेव वस्तु अन्यत्, मिलितकाले स्थितमेव अन्यत् । अतः कस्य मिश्रणावस्था वर्णितुं शक्या? न च वस्तूनां क्षणिकत्वेऽपि, अवयवातिरिक्तमवयविनमनङ्गीकुर्वतां सर्वेषां पूर्वक्षणे प्रत्येकता, अनन्तरक्षणे संघातभावः वर्तत एवेत्यवस्थाभेदः वर्तत एवेति चेत्, क्षणिकवादे हि संघातभावोऽपि दुरुपपादः । एककालावच्छेदेन, एकदेशावच्छेदेन वा मेलनं हि संघातः । कालस्त्वतिरिक्तः तन्मते नास्त्येव । देशः यद्यतिरिक्तः, तर्हि स एव 'द्रव्य'पदवाच्य इति सिद्ध्यति । अतस्तन्मते द्वयमप्यसंभवि । एतत्सर्वं **संघातादेरयोगात्** इत्यनेन सूच्यते ॥

द्रव्यं दृष्ट्वा गुणे सन्देहः, गुणे दृष्टे द्रव्ये सन्देहः अतो ऽस्ति गुणगुणिभावः ।

एकस्मिन् दूरतादेरविशदविशदप्रत्यभिज्ञादि तद्वत्
नैकत्वेऽप्यक्षभेदाद्भिदुरमिव, मिथस्संश्रयादिप्रसङ्गत् ॥ ८ ॥

ननु यद्यपि देशो वा कालो वा अतिरिक्तः नाङ्गीक्रियते । अथापि संख्यादिगुणानामतिरिक्तानामनङ्गीकारेऽपि संख्यादिविलक्षणव्यवहारनिर्वाहवत् बुद्धिकल्पितकालादिकमादायैव विलक्षणव्यवहारो भवतु, का हानिरिति चेत्, एवमपि प्रकारान्तरेणातिरिक्तसिद्धिः इत्याह—**एकस्मिन्नित्यादि** । **एकस्मिन्नेव** वस्तुनि **दूरतादेः** हेतोः **अविशदविशदप्रत्यभिज्ञादि, तद्वत्**=पूर्ववत् रूपादितः वस्तु अन्यत् अवगमयतीत्यर्थः ॥

अयं भावः—दूरात् किञ्चित् वस्तु पश्यन् सर्वोऽपि, कदाचित् रूपादिकं स्पष्टतया द्रष्टुं न शक्नोति । कदाचिच्च रूपं पश्यन् आश्रयभूतं वस्तु किमिति स्पष्टं निश्चेतुं न शक्नोति । द्रव्यगुणयोरभेदे, द्रव्यग्रहणमेव गुणग्रहणम्, गुणग्रहणमेव द्रव्यग्रहणं भवेदिति, कथं निश्चेतुं न शक्येत? न च प्रथमं गृहीतं वस्तु अन्यदेव; समीपमुपसृप्य निर्णीयमानं वस्तु भिन्नमेवेति न विरोध इति वाच्यम्; 'तदेवेदम्' इति अबाधितप्रत्यभिज्ञाया दर्शनात् वस्तुभेदः न वक्तुं शक्यः । न वा प्रत्यभिज्ञायाः अप्रामाण्यशङ्का, उपर्येव दत्तोत्तरत्वात् । अतः द्रव्यगुणभेदः अनिवार्यः । तदिदं सूचितं—**एकस्मिन्, प्रत्यभिज्ञादि** इति पदाभ्याम् । **दूरतादेः** इत्यत्र आदिना आलोकन्यूनतादेः ग्रहणम् । **प्रत्यभिज्ञादि** इत्यत्र आदिना संशयविपर्ययोर्ग्रहणम् । ऊर्ध्वत्वादिसामान्याकारविशिष्टं वस्तु दूरात् पश्यताम् 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति संशयः सर्वेषामनुभवसिद्धः। तत्र ऊर्ध्वत्वादिसाधारणाकारस्य तदाश्रयद्रव्यस्य च ग्रहणे सत्यपि स्थाणुत्वपुरुषत्वान्यतराकारानिर्णयात्, धर्मस्य तदाश्रयधर्मिणश्च भेदः अनिवार्यः । एवं फालफल्यादिसामान्याकारग्रहणम्, शुक्तित्वादिविशेषाकाराग्रहणञ्च यदि न स्यात्, तर्हि शुक्तौ रजतभ्रमस्तत्र कथं स्यात् । अतः इदं सर्वं धर्मातिरिक्तं धर्मिणम्, गुणाद्यतिरिक्तं गुणिनमन्तरा सर्वथा न घटेतेति द्रव्यगुणविभागः अवर्जनीय इति । अविचारितरमणीयमेव विकल्पानां स्वरूपमित्यादिकमपि तदवसरे (बुद्धि.33) विचार्यते ॥

ननु वस्तुन एकत्वेऽपि ग्राहकस्येन्द्रियस्य भेदात् भेदव्यवहारः युज्येत । चक्षुषा ग्रहणे 'रूपम्' इति त्वचा ग्रहणे 'स्पर्शः' इति च एकमेव वस्तु व्यपदिश्यते इति न कोऽपि विरोध इति शङ्कते—**नैकत्व इत्यादि** । **एकत्वेपि**=वस्तुन एकत्वेऽपि **अक्षभेदात्**=ग्राहकेन्द्रियभेदात् **भिदुरमिव**=भिन्नमिव भवति, वस्तुतस्तु न भिन्नम्; इति चेत्; एतन्निराकरोति—**नेति** । हेतुमाह—**मिथः संश्रयादिप्रसङ्गादिति** । अन्योन्याश्रयदोषप्रसङ्गादित्यर्थः । ग्राह्याणां रूपरसादीनां परस्परविलक्षणत्वाद्धि ग्राहकाणीन्द्रियाण्यपि परस्परं विलक्षणानि साध्यन्ते । 'रूपसाक्षात्कारः किञ्चित्करणकः कार्यत्वात्, घटादिवत्' इत्यादिरीत्या हि चक्षुरादीन्द्रियाणि विविच्यन्ते । एवं सति ग्राहकाणामिन्द्रियाणां भेदात् ग्राह्याणां रूपरसादिविषयाणां भेद इति यद्युच्यते, तर्हि ग्राह्यभेदसिद्धौ ग्राहकेन्द्रियभेदसिद्धिः, ग्राहकेन्द्रियभेदसिद्धौ ग्राह्यविषयभेदसिद्धिरिति अन्योन्याश्रयदोषः । मिथस्संश्रयादीत्यादिना चक्रकग्रहणम् । ग्राह्यग्राहकयोर्मध्ये ग्रहणस्याप्यन्तर्गतत्वात्, तस्य पृथक्करणे, ज्ञानभेदात् विषयभेदः, विषयभेदात् ग्राहकेन्द्रियभेदः, ग्राहकेन्द्रियभेदादेव ज्ञानभेदः इति त्रयाणां परस्पराश्रयणात् चक्रवत् भ्रमणात् 'चक्रक'संज्ञकः दोषः भवति ॥

ननु सृष्टिप्रक्रियायामिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वेन, विषयानुरोधेनेन्द्रियकल्पनाया अभावात् कथमन्योन्याश्रय इति चेत्, तत्प्रक्रियायास्समष्टितत्त्वविषयकत्वेन, तत्र विचारस्यैवाप्रसक्तेः। किञ्च तद्दृष्ट्या विषयाणामपि प्रत्येकं सृष्ट्यभिधानादतिरिक्तविषयसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव ॥

अपिंच—यदि रूपरसयोः ग्राहकभेदाधीनो भेदः, शुक्लपीतादीनां रूपाणां चक्षुषैव ग्रहणात्, ग्राहकभेदाभावात्, शुक्लनीलपीतादिभेदः न भवेदिति, रूपं सर्वमप्येकमेव भवेत्। एवं रसादावप्यवान्तरभेदो न सिद्ध्येत्, ग्राहकभेदाभावादिति द्रव्यगुणभेदः निरुपाधिकः सिद्धः ॥

ननु पृथिव्यामाम्रपनसादौ पाकवशात् रूपादेः परिवृत्तिः सर्वानुभवसिद्धा। तत्र रूपादेः कार्यत्वमवर्जनीयम्। कार्यं चेदुपादानकारणमप्यावश्यकम्। रूपादिकं प्रति हि द्रव्यमेवोपादानकारणम्। एवञ्च गुणं प्रति द्रव्यस्योपादानत्वात्, उपादानोपादेययोरभेदस्य भवद्भिः स्थापनात् (श्लो.20) गुणगुणिनोरभेदस्सिद्ध एवेति कथं द्रव्यातिरिक्तगुणसिद्धिः? न च प्रामाणिकैरपि गुणगुणिव्यवहारकरणात्, अनन्तरकालबाधादर्शनाच्च तयोर्भेदसिद्धिरिति शङ्क्यम्; 'राहोश्शिरः' इतिवत् कल्पितेनापि भेदव्यवहारनिर्वाहात् इति चेत्, उपादानोपादेययोरभेदे, प्रत्यक्षबाधादर्शनेऽपि यौक्तिकबाधस्य सत्त्वात्। ननु प्रत्यक्षस्य प्रबलत्वात् कथं युक्त्या बाध इति चेत् 'सैवेयं दीपज्वाला' (58) इति ज्वालैक्यप्रत्यक्षस्यानुमानेन बाधस्य सर्वैरङ्गीकारात् ॥

न च ज्वालैक्यप्रत्यक्षं हि प्रत्यभिज्ञारूपम्। प्रत्यभिज्ञा च न केवलेन्द्रियजन्या। तत्तांशे संस्कारजन्यत्वात्। अत एवेदं ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानं न सर्वांशे प्रमाणम्। एवं दुर्बलत्वादेवास्य युक्त्या बाधः, न तु केवलयुक्त्या प्रत्यक्षबाध इति वाच्यम्; केवलेन्द्रियजन्यस्य 'इदं रजतम्' इति प्रत्यक्षस्य 'इयं शुक्तिः' इति प्रत्यक्षेणैव बाधदर्शनात्, प्रत्यक्षस्यापि बाधो दृश्यत एव। न च प्राथमिकज्ञानस्य न केवलेन्द्रियजन्यत्वम्, रजतसन्निकर्षाभावात्। अतस्तस्य बाध्यत्वं युज्यत एवेति वाच्यम्, एवमप्युपादानोपादेययोरभेदस्य युक्तिसिद्धत्वेन, वासनाजन्यस्य गुणगुणिभेदव्यवहारस्यापि बाधात्, न गुणगुणिभेदसिद्धिरिति चेत् ॥

अत्रोच्यते—सर्वमिदमाकाशनर्तनमेव। गुणं प्रति द्रव्यस्योपादानत्वं हि वैशेषिकसमयसिद्धम्। सिद्धान्ते तु परिणामवादाङ्गीकारात् पूर्वावस्थाविशिष्टं द्रव्यमुत्तरावस्थाविशिष्टद्रव्यं प्रत्युपादानं भवति। रूपरसादयोऽप्यवस्थाविशेषा एव। पाकवशाद्रूपपरावृत्तिस्थलेऽपि पूर्वरूपविशिष्टं द्रव्यं रूपान्तरविशिष्टतया परिणमते। अतश्च तत्र केवलरूपादिपरावृत्तेरभावात्, तद्विशिष्टद्रव्यस्यैव तथा परिमाणात्, सर्वत्र द्रव्यमेवोपादानम्, उपादेयञ्चेति, उपादानोपादेययोरैक्येन द्रव्यैक्यस्यैव सिद्धिः, न गुणगुणिनोरैक्यसिद्धिः। किञ्चोपादानोपादेयभावस्यैव भेदप्रयुक्तत्वेन, द्रव्यगुणयोरभेदस्य नावकाशः इतरत्सर्वं तत्तदवसरे ॥

यत्तु—'सहोपलंभनियमात् अभेदो गुणतद्वतोः'। तथाहि—यदि भेदः, तर्हि कदाचिद्वा तदन्तरा तदुपलभ्येत। यथा घटमन्तरा पट उपलभ्यते। एवं कदाचिदपि गुणगुणिनोस्तथानुपलंभान्नास्ति भेद इति—तदपि सहत्वस्यैव भेदगर्भत्वात् स्ववचनविरुद्धम्। रूपमन्तरापि अन्धकारे घटोपलब्धिः त्वगिन्द्रियेण वर्तत एव। एवं स्पर्शमन्तरापि घटोपलब्धिरप्यालोके वर्तत एव। अतः गुणगुणिभावो दुरपह्नवः ॥

[धर्मधर्मिभावसमर्थनम्]

9. **धर्मो निर्धर्मकश्चेत् कथमिव भविता सोऽभिलापादियोग्यो**
धर्मेणान्येन योगे स च भवति तथेत्यव्यवस्थेति चेन्न ।

ननु 'सहोपलंभनियमादभेदो नीलतद्धियोः'(प्र.वा.) इति बौद्धभिक्षोर्वाक्यानुकरणमेतत्; अस्तु, शब्दः किं तस्यैव स्वभूतः? 'सहोपलंभनियमादभेदो नीलशब्दयोः' इत्यपि पठ्यताम् । नीलः=अर्थः । एवञ्च ज्ञानार्थयोरिव, अर्थशब्दयोरभेदवादः सहोपलंभनियममूल एव । एवं गुणगुणिनोरप्यभेदवादे सहोपलंभ एव हेतुः । सिद्धिः किल स्थितिः प्रतिपत्तिश्च । एवमेव जीवब्रह्मणोरपि अविनाभावस्यांशांशिभावमूलकस्य सत्त्वात्, तत्रापि 'सहोपलंभनियमादभेदः परजीवयोः' इत्यपि पठ्यताम् । अथवा 'सहोपलंभनियमाद-भेदोऽयुतसिद्धयोः' इत्येव सर्वानुगतं वा पठ्यताम् । परीक्षकाणां मतिभेदमूलकमतभेदकारणेषु अविनाभावकृतः सहोपलंभनियमः प्रधानं निदानम् । परं तु सहत्वस्य भेदगर्भत्वान्न सहोपलंभनियमादभेदसिद्धिप्रत्याशा । ननु यदि शरीरशरीरिणोरविनाभावः, तर्हि 'नीलो घटः' इतिवत् जीवशरीरयोरपि समानाधिकरणप्रतीतिः स्यादिति चेत्, नेति क आह? 'अहं मनुष्यः' इत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीतिरस्त्येव किल! नन्वियमौपचारिकी प्रतीतिरिति चेत्, विचार्यत एतज्जीवसरे ॥

ननु यदि जीवपरयोरविनाभावः; तर्हि, 'अहम्' इति स्वोपलंभे परोऽपि भायादिति चेत्; क एवमाह? 'न भाति' इति । 'अहम् ब्रह्मास्मि' इत्युपलंभ एव प्रमाणम् । अत एव 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यनुभवः अस्मिन्नेव मते स्वरसतः शरीरशरीरिभावकृतः संगच्छते, न तु स्वरूपैक्यवादिमते । अधिकं तु पश्चात् । 'नीलः' इति प्रतीतौ नैल्यमेव विषयः, न तु द्रव्यमिति वैभाषिकाः । द्रव्यमेव भासते, न गुण इति सांख्याः । नैल्यविशिष्टं द्रव्यं भासत इतीतरे । एतत्सर्वत्रापि गुणगुणिनोरविनाभाव एव मूलम् । एवमेव जीवपरमात्मनोरप्यविनाभावात् भेदाभेदादिवादास्संवृत्ताः । किञ्च यत्र सहैवोपलंभः, तत्राविनाभाव इत्येव व्याप्तिः; न तु यत्राविनाभावस्तत्र सहोपलंभ इति । सामग्रीसामर्थ्याधीनत्वादुपलंभस्य । गुरुत्वादिकं तु न कदापि द्रव्येण सहोपलभ्यते । एवं चक्षुषा घटादिग्रहणे रसादिकं तेन न हि गृह्येत । अतो नोक्तापत्तिः ॥

एवञ्चाविनाभावस्थले सर्वत्राप्येवं विवादः सहज एव । तर्हि निर्णयः क इति चेत्; द्वयोस्सत्त्वे खल्वविनाभावः । अतोऽविनाभाव एव भेदं सहोपलंभं च प्रदर्शयतीति सिद्ध एव निर्णयः । वाचो विग्लापनमेवेतरत्सर्वम् । अत एव न वयं भेदाभेदवादिनः । एतदेव मनसि निधाय समन्वयाधिकरणे भगव-द्भिर्भाष्यकारैर्विस्तरेणादूषि भेदाभेदवादः । एतेन एतत्सिद्धान्तसूक्ष्मस्वरूपापरिज्ञानमूलमेव 'परस्परविरुद्ध-भेदादिपक्षत्रयकक्षीकारेण क्षपणकपक्षनिक्षिप्तम्' इति **सर्वदर्शनसंग्रह**कारस्य शब्दालङ्कारवचनमलङ्कारमात्रं मन्तव्यम् । सर्वैरपि विवेकिभिः प्रामाणिकव्यवहाराणामवश्यनिर्वाह्यत्वे 'शास्त्रप्रथितमजहतां कोऽपराधोऽ-तिरिक्तः?' (नाय.27) । अधिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

एवं विशेषणविशेष्यभावादौ बौद्धैरापादितामन्यामप्यनुपपत्तिम् अनूद्य परिहरति—**धर्म** इत्यादिना । प्रथमं तन्मतमनुवदति, उत्तरार्धेण च तन्निराकरोति । सविशेषवादस्य धर्मधर्मिभावे पर्यवसानात्, धर्मधर्मिभावम्

कश्चिद्धर्मोऽपि धर्मी स्फुटमतिमथने स्वान्यनिर्वाहकत्वं
तन्निष्कर्षप्रयोगेष्वपि भवति पुनस्तस्य धर्मी विशेषः ॥ ९ ॥

एवं दूषयन्ति बौद्धाः, तदनुकारिणश्च । 'घटवत् भूतलम्' इत्यादिव्यवहारे घटभूतलयोः विशेषणविशेष्यभावस्य दर्शनेऽपि, अपृथक्सिद्धस्थले स वक्तुं न शक्यते, मतुप्रत्ययाभावात् । अतश्च पृथक्सिद्धविशेषणस्थलन्यायः अपृथक्सिद्धस्थले न वक्तुं शक्यः । अतश्च 'नीलो घटः' इत्यादावुभयोरभेद एव न्याय्यः । अन्यथा हि नील पदार्थः सविशेषणकः, उत निर्विशेषणकः? इति विकल्पे, आद्ये तद्विशेषणं सविशेषणकम्, उत निर्विशेषणकम्? इति विकल्पे, आद्यपक्षेऽनवस्थाया दुर्वारत्वात्, द्वितीयपक्ष एवाश्रयणीयः । एवञ्च नीलादावप्येवमेवाङ्गीक्रियतामिति, सर्वं वस्तु विशेषणशून्यमेवेति निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । एवं घटादावपि घटत्वादिकं नातिरिक्तम् । सुदूरं गत्वापि 'भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः' इति न्यायेन निर्विशेषं वस्त्वङ्गीकर्तव्यं चेत्, घटादिरेव निर्विशेषोऽस्तु, लाघवात् । अन्यथा अनवस्थापत्तेः । एवञ्चाविनाभावस्थले सहोपलंभनियमादभेद एव न्याय्यः । भेदव्यवहारस्तु 'राहोश्शिरः' इतिवत् कल्पनारूप एव । तदेतत्संग्रहेणोक्तं पूर्वार्धेन । **धर्मः निधर्मकश्चेत्**=घटत्वरूपः धर्मः निर्धर्मकः, सधर्मको वा? यदि निर्धर्मकः, तर्हि सः घटत्वरूपधर्मः **अभिलापादियोग्यः कथमिव भविता?** निर्धर्मकस्य वस्तुनः शब्देन बोधनं सर्वथा न संभवति; प्रवृत्तिनिमित्तमन्तरा शब्दस्य प्रवृत्तिरेव न संभवति इति हि भवतां मतम् । यदि निर्धर्मको धर्मः शब्देनाभिलपितुं शक्यः; तर्हि तेनैव न्यायेन धर्मित्वेनाभिमतमपि वस्तु, निर्धर्मकमपि शब्दबोध्यं भवतु । अतश्च सर्वमपि निर्धर्मकं भवितुमर्हति । **अन्येन**=अतिरिक्तेन **धर्मेण योगे**=संबन्धे अङ्गीकृते, **स च**=सोऽपि धर्मः **तथा**=अन्येन धर्मेण युक्तः **भवति इति अव्यवस्था**=एवं रीत्या अव्यवस्था दुर्वारा । निर्धर्मकं किमपि न भवतीति, यदि तदर्थं धर्मः सधर्मकः इति उच्येत, तर्हि घटत्वरूपे धर्मे धर्मान्तरमङ्गीकर्तव्यम् । तदा तच्च धर्मान्तरं पुनः सधर्मकमेव वक्तव्यम्, इति धर्मकल्पनाया विश्रान्त्यभावात् अनवस्थाप्रसङ्गः । अतः धर्म-धर्मिभावः दुर्निरूपः। ततश्च गुणगुणिभावस्यापि तन्मूलकत्वात्, सोऽपि दुर्निरूप इति गुणातिरिक्तः गुणी नाम न कश्चिदस्ति **इति चेत्; न**=नायमाक्षेपो युक्तः । तर्हि उक्तदोषयोः कः समाधिः? इति चेदुच्यते— **कश्चिदित्यादि** । **धर्मोऽपि कश्चित्** घटत्वादिः **धर्मी**=सधर्मक एव, निर्धर्मकं वस्तु किञ्चिदपि नास्त्येव जगति । अतश्च 'धर्मो निर्धर्मकः, उत सधर्मकः?' इति विकल्पयोः, द्वितीय एव कल्पः सिद्धान्तः । तर्हि अनवस्थापरिहारः कथमित्यत्र **स्फुटमित्यादि** । **अतिमथने**=अतिसूक्ष्मपरिशीलने **स्वान्यनिर्वाह-कत्वम्**=स्वपरनिर्वाहकत्वं धर्माणाम् **स्फुटम्**=स्पष्टं ज्ञायेतैव ॥

अयं भावः—गवादिभिरपृथक्सिद्धः गोत्वादिरूपो धर्मः परस्परव्यावृत्तो यदि न स्यात्, तर्हि सर्ववस्तूनां साङ्कर्यप्रसङ्गः । अतस्सर्वमपि वस्तु सधर्मकमेव । तावता नानवस्थादिदोषप्रसङ्गः । गवाश्वादिव्यवहारे हि गोत्वाश्वत्वादिकं वस्तुविशेषणतया भासत एव । गोत्वाश्वत्वादिकं न केवलं गवाश्वादिमात्रव्यावर्तकम्, अपि तु स्वयमपि परस्परव्यावृत्तमेव स्वतः भासते; तयोः परस्परमव्यावृत्तत्वे, कथं ते गवाश्वादिव्यावर्तके भवेताम् । अत एव 'जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तानां किञ्चिद्रूपेणैव भानम्; जात्यखण्डोपाध्योस्तु स्वरूपत एव भानम्' इति

नियमः। अतः गवादिव्यवहारे गोत्वादिकं स्वयं अश्वत्वादिव्यावृत्तं सत्, गवादिकमपि अश्वादिभ्यो व्यावर्तयतीति न काचिदनुपपत्तिः। तदिदमुक्तम् **स्वान्यनिर्वाहकत्वम्** इत्यनेन। सर्वानुभवसिद्धस्य कथमपह्नव इति भावः॥

ननु! अस्त्विदं गोपदव्यवहारे कथमपि। 'गोत्वम्' इति व्यवहारे गोत्वपदं निर्धर्मबोधकम्, उत सधर्मबोधकम्? आद्ये निर्धर्मकवस्तुसिद्धिः। द्वितीये अनवस्था दुर्वारिति चेत्, तत्राह—**तन्निष्कर्षेत्यादि**। **तन्निष्कर्षप्रयोगः**=धर्ममात्रबोधकपदप्रयोगः। गोत्वमात्रबोधकं गोत्वादिपदं सर्वसंमतमेव। अतस्तादृशं पदं निष्कर्षपदमित्युच्यते। तत्रापि गोत्वादिकं सधर्मकमेव अर्थं बोधयति। कोऽसौ धर्म इति चेत्, गोत्वत्वमेव। तर्ह्यनवस्थाप्रसङ्ग इति चेत्; गोत्वत्वस्यातिरिक्तत्वे हि तथा। गोत्वत्वं हि गोत्वे विद्यमानो धर्मः। गोत्वं हि गवेतरासमवेतम्, निखिलगोसमवेतम्। अतश्च गोत्वत्वम्=गवेतरासमवेतत्वे सति निखिलगोसमवेतत्वम्। एवञ्च सकलगोव्यक्तय एव गोत्वे विशेषणतया भासन्ते। तथा च गोत्वे गवां विशेषणत्वम्, गोषु गोत्वं विशेषणम्। तत्तद्ज्ञानयोश्च भिन्नत्वान्नान्योन्याश्रयः। ततश्च गोत्वं गौर्वा सविशेषमेव वस्तु तत्तच्छब्दैरभिधीयत इति न कस्यापि शब्दस्य निर्विशेषवस्तुवाचकत्वमिति सिद्धम्। तदिदमुक्तम्—**तस्य धर्मी विशेष इति**। **तस्य**=गोत्वस्य **धर्मी**=गोव्यक्तिरेव **विशेषः**=विशेषणम्=व्यावर्तकधर्म इत्यर्थः॥

ननु गोव्यक्तिविषयकज्ञाने गोत्वं विशेषणतया भासते। तदानीं तु गोत्वं न गोत्वत्वरूपेण भासते, किन्तु स्वरूपत एवेति पूर्वोक्तन्यायेन युक्तम्। परन्तु गोत्वपदजन्यगोत्वविशेष्यकज्ञाने गवां विशेषणतया भानाङ्गीकारे गवां स्वरूपतो भानासंभवात्, तत्र गोषु गोत्वस्य भानमवशाद्वक्तव्यम्। ततश्च गोत्वं विशेष्यतयाऽपि भासते, विशेषणतावच्छेदकतयापि भासत इत्यपि वक्तव्यम्। एवञ्च अन्योन्याश्रयोऽवर्जनीय इति चेत्; उच्यते—गोव्यक्तीनामनन्तत्वेन भानासंभवेन तासां प्रातिस्विकतया भानानपेक्षणात्। एकगोव्यक्तिनिष्ठत्वेन गोत्वभानेनापि प्रतीतेर्निर्वाहात्। एकस्या व्यक्तेः तद्व्यक्तित्वेन भाने धर्मान्तरभानानपेक्षणात्। नानाव्यक्तिभान एवानुगमार्थं जात्यपेक्षा, न त्वेकव्यक्तिभाने। गोत्वत्वं गवेतरावृत्तित्वे सति निखिलगोवृत्तित्वरूपम्, नातिरिक्तमिति वस्तुस्वरूपविवरणमात्रम्, तत्तथैव भासत इति न नियमः। तेन नानवस्थादिः। किञ्च शास्त्रीयत्वादस्य व्यवहारस्याधेयतात्वादिवत् स्वरूपरूपत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः॥

ननु 'गवि गोत्वं वर्तते' इति व्यवहारे गोत्वस्याधारतया गोर्भाने, तत्र गोः स्वरूपतो भानासंभवात्, गोत्वपुरस्कारेणैव भानं वक्तव्यम्। एवञ्चात्र गोत्ववति गोत्वभाने आधारकोटौ गोत्वभानात् स्वस्य स्वाधारत्वप्रसङ्गोऽनिवार्य एवेति चेत्, तत्र गोव्यक्तेः तद्व्यक्तित्वेनैव भानस्योक्तत्वात्, गोत्वपुरस्कारेणाभानान्नियमापत्तिः। अत एव निष्कर्षकशब्दो द्विविधः—विशेषणमात्रबोधनतात्पर्यकः, विशेष्यमात्रबोधनतात्पर्यकश्चेति। अतः 'गोषु गोत्वं वर्तते' इति व्यवहारे गोव्यक्तीनां बहूनां भानात्, तद्व्यक्तित्वेन बहूनां भानासंभवात् गोत्वपुरस्कारेणैव भानमावश्यकमित्यपि न; व्यक्तीनामपि व्यक्तित्वेनैवानुगमात्तथा भानसंभवात्। अथवा गोपदवाच्यत्वेनैव गोव्यक्तीनां भानेनैव निर्वाहान्न दोषः। तथाच गोपदवाच्येषु गोत्वं वर्तत इत्यर्थः॥

वस्तुतस्तु—लोके हानोपादानादीनां सर्वेषां व्यवहाराणां व्यक्त्यालम्बनत्वेन, जातेः प्रत्येकं व्यवहारस्यादर्शनान्नेयमाशङ्का। अत एव भाषासु जातिवाचकपदमेव नास्ति। शास्त्रे तु एते सर्वे केवलं

शब्दविकल्पा एव, न वस्तुस्वरूपविषया इति मन्तव्यम् । यथा 'भूतले घटः' इत्युक्ते घटे आधेयता भासते । सा च घटरूपैव, अन्यथाऽनवस्थाप्रसङ्गः। एतत्परिहाराय तेषामतिरिक्तत्ववर्णनं तु वृश्चिकमुखाद्भीतस्य सर्पमुखपाततुल्यम् । एवं आधेयतायाः घटरूपत्वेऽपि 'घटे आधेयता वर्तते' इति व्यवहारे घटस्य आधेयतायाश्च केवलशब्दकृतो भेदो भासते । अत एतादृशा एव शब्दविकल्पमात्ररूपा इत्यवगन्तव्यम् ॥

अत एव योगसूत्रे 'विकल्पः' न प्रमा, नापि भ्रमः, किन्तु तृतीयो राशिरित्युक्तम् । तर्हि बौद्धोक्तः चतुर्विधो विकल्पः किमङ्गीकार्य इति चेत्, न । अनुपदमेव गुणगुणिभावस्य स्थापितत्वात् । अनुभवं परित्यज्य शब्दमात्रवर्धने स्यादेवायं वादः । अत एव गोत्वपदस्योपरि पुनः भावप्रत्ययो न साधुरिति शाब्दिकाः । तावता गोत्वमेव नातिरिक्तमिति नार्थः, किन्तु गोत्वत्वं नातिरिक्तमित्येवार्थः । गोत्वपदमेव लोकव्यवहारे न प्रयुज्यते चेत्, गोत्वत्वपदं को वा प्रयुञ्जीत? ॥

ननु यत्र कुत्रचिद्व्यवहारस्य शब्दविकल्परूपत्वे आवश्यके, सर्वत्राप्येते शब्दविकल्पा एव कुतो न स्युः इति चेत्, तदिदं विवाहप्रसङ्गे स्मशानकथाप्रसङ्गायितम् । 'आतिष्ठेममश्मानमश्मेव त्वम् स्थिरा भव' इति बृहस्पतौ मन्त्रं पठति, 'अरे! किमुच्यते? 'भस्मान्तं शरीरम्' इति किलोपनिषदिति यदि कश्चित्पठेच्चेत्, किं ब्रूमस्तम्? भगवानेक एव योगेश्वरः, तदनुग्रहलेशे सतीतरेऽपि । 'योगेश्वरः=कृत्स्नस्योच्चावचरूपेणावस्थितस्य चेतनाचेतनस्य च वस्तुनः ये ये स्वभावयोगाः, तेषां सर्वेषां योगानामीश्वरः' इति भगवद्भाष्यकाराः। यथेदं भस्मान्तं शरीरम्, तथैवेदममृतत्वस्यापि साधनम् । कस्यां कक्ष्यायां किमनुसन्धेयम्, कियदनुसन्धेयम्? इत्यज्ञानादेव समये च्यवन्ते प्रायो विपश्चितोऽपि । धर्मधर्मिभावादिविषयेऽपीदमवधेयम् । कुत्रचिद्गौणव्यवहारानुमतिमात्रेण मुख्यव्यवहार एव नास्तीति न ह्यर्थः ॥

किञ्च लोकव्यवहारे हि प्रत्येकं जातिवाचकं पदमेव नास्ति । 'गोत्वम्' इत्यनेन समानार्थकं पदं किमस्ति भाषासु? 'विद्याविनयसंपन्नो ब्राह्मणः' 'गौःपूज्या' 'संपन्नो व्रीहिः' इत्यादौ हि गोव्रीहिब्राह्मणपदानि जातिप्रधानानीत्युच्यन्ते । गोत्वे अतिरिक्ता जातिर्नास्तीति कथनमात्रेण, 'गव्यपि गोत्वं मास्तु' इति भवेत्किम्? अत एव शास्त्रेऽपि 'गोत्वत्वं नाम गवेतरासमवेतत्वे सति निखिलगोसमवेतत्वम्' इत्यत्रैव विचारः समापनीयः । अत एव 'भावप्रत्ययान्तान्न भावप्रत्ययः' इति शाब्दिकाः । गोत्वत्वपदेऽपि 'गोत्वे यदि गोत्वत्वमतिरिक्तं स्यात्, तर्ह्यनवस्था स्यात्' इत्यारोपात्मकमेव वक्तव्यम्, न तु स्वरसतः । एवमेवाधेयताया आधेयस्वरूपत्वादिकमपि । 'भूतले घटः' इत्येतावानेव लोकव्यवहारः । 'घटः आधेयः' इत्यादिकं तु शास्त्र एव । 'आधेय'पदस्यैव लोकेऽप्रयोगे 'आधेयता' 'आधेयतात्वम्' इत्यादिपदानां किमु वक्तव्यम्॥

गुणगुणिभावाङ्गीकारे संबन्धानुपपत्तिभीत्या घटभूतलयोर्धर्मधर्मिभावोऽपि किमपलनीयः? 'घटवद्भूतलम्' इतिवत् 'नीलरूपवान् घटः' इत्यपि व्यवहारस्समानः । नीलादिपदान्येव गुणगुणिवाचकानि, न तु रूपादिपदानि । 'आनन्दी भवति' (तै.आ.) इति वेदेऽपि । संबन्धानुपपत्त्यादिकं तत्प्रकरणे परिह्रियते । न ह्येकत्र शब्दः अर्थशून्य इत्येतावता सर्वे शब्दा अर्थशून्याः स्युः, शून्यवादावतारात् ॥

[आधाराधेयभावसमर्थनम्]

10. तच्छून्ये तस्य वृत्तिः कथमिव घटते? तद्विशिष्टे तु वृत्तौ
स्वाधारत्वप्रसङ्गस्तत इह न गुणो नापि धर्मीत्ययुक्तम् ।
तद्वृत्तिर्धर्मिमात्रे, न भवति तत एवास्य तच्छून्यताऽतो
नोक्तौ दोषौ, स्वधीवाग्विहतिरितरथा, तद्वदन्येऽपि जल्पाः ॥ १० ॥

ननु तर्हि योगसूत्रे विकल्पानां प्रत्येकगणना कथमिति चेत्, योगसूत्रं स्वविषय एव पूर्णं प्रमाणम्, न तु प्रमाणप्रमेयादौ । एतच्छास्त्रस्य प्रत्येकं वर्तमानत्वात् । बौद्धानां वैदिकानां चात्यन्तं कलहे, तत्सन्धानार्थ-प्रयासफलैव तत्र विकल्पस्य प्रत्येकगणना । अतश्च 'आधेयतावान्' इत्यादिशास्त्रीयव्यवहाराणाम् अप्रामाणिक-त्वस्य परिहारार्थमेव तत्र सूत्रे विकल्पानां प्रत्येकताभिहिता । व्यासभाष्यं भवत्प्रतिकूलं दृश्यत इति चेत्, नायं व्यासः बादरायण इति सर्वसंमतम् । गुणगुणिभावविषयेऽस्त्येव विवादो बहोः कालात्पण्डितानाम् । लोकव्यवहारस्तु निराबाधस्तिष्ठत्येव, तन्मूलकश्शास्त्रव्यवहारोऽपि । चेतनचैतन्यपदयोः पर्यायत्वं को वा ब्रूयात्? ननु भवन्तोऽपि गुणविषये विप्रतिपद्यन्त एव किलेति चेत्, विप्रतिपत्तिर्वैशेषिकैस्सह गुणानां गणनादिविषये, न तु पदार्थविषये । अतस्सन्त्येव गुणा गुण्यतिरिक्ताः । अधिकमुपरिष्टात् ॥ ९ ॥

धर्मधर्मिणोर्भेदे वृत्त्यनुपपत्तिमाशङ्क्य निराकरोति—**तच्छून्येत्यादिना** । 'नीलो घटः' इत्यादि-विशिष्टबुद्धौ, किं नैल्यशून्ये घटे नैल्यं वर्तते, उत नैल्यवति घटे नैल्यं वर्तत इत्युच्यते? आद्ये **तच्छून्ये**=नैल्यशून्ये घटे **तस्य वृत्तिः**=नैल्यस्य वृत्तिः **कथमिव घटते?** नैल्यशून्ये नैल्यं कथं स्यात्, व्याघातात् । द्वितीये, **तद्विशिष्टे वृत्तौ तु**=नैल्यविशिष्टे घटे नैल्यस्य वृत्तौ तु, **स्वाधारत्वप्रसङ्गः**=नैल्यस्य नैल्यमेव आधारः इति प्रसज्येत । एकस्यैवाधारत्वं आधेयत्वञ्च व्याहतमेव । 'नैल्यविशिष्टे नैल्यं वर्तते' इत्युच्यमान आधारकोटौ नैल्यं वर्तत इति, स्वस्य स्वयमेवाधारः इत्यायाति । **ततः**=तस्मात् कारणात् **इह**=अस्मिन् विचारे, **गुणः न, नापि धर्मी**=गुणी । किन्तु एकमेव वर्तत इति । तदेतन्निराकरोति—**इति अयुक्तम्**=असमञ्जसम् । एवमपलापः न युज्यते । कुत इत्यत्राह—**तद्वृत्तिः धर्मिमात्रे इति** । **तद्वृत्तिः**=धर्मस्य नैल्यादेः वर्तनम्, न नैल्यविशिष्टे, नापि नैल्यशून्ये, पूर्वोक्तदोषात् । किन्तु **धर्मिमात्रे**=घटमात्रे । **तत एव**=तस्मादेव हेतोः **अस्य**=धर्मिणः घटादेः **तच्छून्यता**=नैल्यादिशून्यता न **भवति** । **अतः उक्तौ दोषौ**=कल्पद्वयोक्तौ दोषौ **न भवतः** । **इतरथा**=एवमनङ्गीकारे **स्वधीवाग्विहतिः**=स्वधीविहतिः= स्वानुभवविरोधः, **स्ववाग्विहतिः**=स्ववचनविरोधश्च दुस्त्यजौ भवेताम् । धर्मधर्मिभावसामान्यस्यैव निराकरणे सर्वैर्मूकैरेव भवितव्यमिति प्रतिबन्दीमाह—**तद्वदिति** । **अन्ये**=वृत्त्यनुपपत्त्यादयः **जल्पाः अपि**=वाग्विलासा अपि **तद्वत्**=स्ववाग्विहत्यादिनिरस्ताः ॥

अयं भावः—एवं धर्मधर्मिभावनिराकरणं किं अविनाभावस्थलमात्रे, उत सर्वत्रापि? अविना-भावस्थल एवेति चेत्; एवं विकल्पः विनाभावस्थलेऽपि हि समानः । तथाहि—'घटवत् भूतलम्' इत्यादावपि, घटशून्ये भूतले घटो वर्तते, उत घटविशिष्टे भूतले घटो वर्तते? इति प्रश्ने, पक्षद्वयमपि न